

НАШИ ПРЕВОДИ ЕУРИПИДА

Криза хеленског света настала после Пелопонеских ратова нашла је свој теоретски израз у учењу Софистике, која је нарушила основна начела старе хеленске етике, поставила човека извором свих етичких начела и мерилом свих ствари. Религиозна веровања и морални прописи имају за њу вредност само утолико уколико их разум и живот допуштају и оправдавају. Ова морално-религиозна начела, супротна идеолошким основама Есхилова и Софоклова дела, налазе свој одраз у делима Еурипида, великог трагичког песника Атине. Еурипид, иако припада истом веку као и његова два велика претходника, ипак претставља сасвим нов правац у хеленској књижевности у којој долазе до изражаја новонастале прилике у хеленском свету. То је време у коме застарева култ хероја и херојства, када философија замењује митологију и када се стварају услови за моралну и религиозну аутономију човеку. Еурипиду главни је проблем човек, његова душа „са свом својом клавијатуром осећања, са својим безданима, са својим тајнама и недокучивостима“ (М. Ђурић, *Ист. хел. књ.*, стр. 328). Еурипид је први у хеленској књижевности поставио психолошке проблеме, нарочито проблем женске психологије. Он нам први најпотпуније пружа слику људске душе раздиране дубоким страстима, које се у његову делу различито манифестују. Дубока и страсна љубав напуштене Медеје која прелази у осветнички бес, неприродна љубав Федре према своме пасторку или љубав Пасифаје која прелази у патологију и содомију, главна је тема Еурипидова стваралаштва. Понирањем у људску душу он се показује као „први психолог који улази у лавиринт људске душе“. Слободан од религиозног фанатизма и мишљења да психичка збивања изазива божанска сила, он нам открива људску душу са свим њеним загонеткама и противречностима. Иако се ослања на мит и из мита црпи материјал за своје јунаке, „Еурипид их воли приказати тако да се приближују великом броју његових савременика“ (М. Ђурић, *Ист. хел. књ.*, ст. 327). То су личности лишене митске снаге и величине. Медеја, иако поседује све особине чаробнице, ипак делује као Атињанка његова времена. Та снага реализма учинила је да његово дело и данас наилази на живо интересовање, има дакле несмањену актуалност.

Његове драме због своје идејне садржине не наилазе на одобравање савременика, јер у двадесет драмских надметања према речима Вароновим „in quinque solis vicisse, eum saepe vincerent aliquot poetae ignavissimi“ (A. G. N. A. XVII, 4, 3) Аристофан га напада као рушиоца старих обичаја (уп. Arist., *Achar. Thesm. Ran.*). Аристотел, иако налази извесних замерки његову стваралаштву, ипак истиче то што је Еурипид траγικώτατος τῶν ποιητῶν. Реализам који је у хеленску књижевност увео Хомер, Еурипид је довео до савршенства (Ar., *Poet.* XVI). Ово истиче и Дионисије Халикарнашанин кад упоређује Софокла и Еурипида (уп. Dion. Hal., *Περὶ Μτρ.* VI, 423). Због изобиља духовитих сентенција назван је σκρηνικός φιλόσοφος; а Хрисип ће у једно своје дело уплести готово целе партије из Еурипидове *Медеје* ради егземплификације својих примера D. L. VI, 18 и М. Ђурић, *Ист. хел. књ.*, ст. 321). Из Плутарха дознајемо да су његове драме игране и на истоку (уп. Plut. *Crass.* 33). Његов утицај на римску књижевност почео је врло

рано. Он утиче на Ливија Андроника, Акција, Вергилија (љубав Енеје и Дидоне), Овидија, а нарочито на Сенеку, преко кога улази у западно-европску књижевност. Сенека нарочито истиче његову способност да уђе у душе својих јунака (уп. Sen., *Epist.* 115); а Квинтилијан упоређујући Софокла и Еурипида оставља питање нерешено: *iniudicatum relinquo* (M. F. Qui. *Inst. or.* X, 1, 67). Његов утицај у доцнијим вековима бивао је све већи што се види и по броју сачуваних драма, више него Есхилових и Софоклових укупно. Његове драме почињу врло рано да се превode и прерађују прво у Византији, а затим у Италији. У Италији га превode и прерађују Сперони, познати говорник и писац трагедија, Лудовико Долче, археолог и песник, који је нарочито утицао на дубровачке писце и многи други. Први превод код Немаца даје Меланхтон, који је превео осамнаест Еурипидових трагедија, затим га превode и прерађују Шлегел, Шилер, Гете, познат са своје прераде Еурипидове *Ифигеније на Тауриди* и други. У Француској, поред осталих, најзнаменитији је Расин са својим трагедијама *Тebaидом*, *Андромахом*, *Ифигенијом аулидском* и *Федром*, а у новије време Жан Ануј.

У дубровачкој књижевности од хеленских трагичара највише се превodi и прерађује Еурипид. Он у дубровачку књижевност долази преко италијанских писаца, а у првом реду преко напред поменутог Лудовика Долчија, који Еурипида не превodi тачно, него прерађује и дотерује према својем укусу. Први Дубровчанин који превodi Еурипидову *Хекубу* по Долчевој преради је Ветранић, а по новијем мишљењу Марин Држић. После њега Михо Бунић Бабулић превodi *Јокасту*, али за разлику од свог претходника, он зна хеленски, што се види по преводу пролога којегa нема у Долчевој преради, и мисли се да је превео с оригинала. Доцније Риста Одавић превodi *Алкесту* по Риволевој преради Еурипида.

Први превод с оригинала и у јампском триметру даје Коломан Рац: Еурипидове драме, књ. I (*Алкестида*, *Андромаха*, *Баххе*, *Електира*, *Феничанке*, *Хекаба*), Загреб 1919; књ. II (*Хелена*, *Херакло*, *Хераклова деца*, *Хиполит*, *Ифигенија у Аулиди*, *Ифигенија у Тауриди*), Загреб 1920; Милош Н. Ђурић превodi *Медеју* у Зборнику Есхил—Софокло—Еурипид, *Одабране Трагедије*, Београд 1948; а у јампским десетерцима Милан Будисављевић превodi *Медеју* (Земун 1920) и Никола Т. Ђурић *Хекабу* (Београд 1935) и *Хелену* (заједно са *Хекабом*) у Зборнику Есхил—Софокло—Еурипид, *Одабране Трагедије*, Београд 1948.

Преводиоци пре Коломана Раца преводили су хеленске трагедије или у метрима наше народне поезије или у прози. То је долазило отуда што се сматрало да је српски језик антијамбичан. Као један од главних разлога за то наводи Лука Зима у делу *Нацрт наше народне метрике* (Рад XLVIII, ст. 105—106) „што осим једносложних речи ниједна реч није на крају наглашена, а једносложне речи, изузимајући енклитике, само су у неким случајевима на крају наглашене“. Ми немамо ниједну двосложну реч са јампским карактером него спондејским, на пр. рука, вода. Акцент на првом слогу и природна дужина на другом условљавају облик спондеја. У тросложним речима с нагласком на другом слогу и у комбинацији с једносложном речју могу да се праве јампски стихови. Нагласак на средњем слогу и природна дужина друге речи даје јампску диподију.

До Лазе Костића немамо јампских стихова у нашој књижевности. Покушај Лукијана Мушичког је пропао, јер су се његови јамби оснивали на погрешној основи да словенске речи акцентује по руском нагласку. Први успели јамби јављају се у Костићеву преводу *Ромеа и Јулије* од Шекспира, год. 1860-те. Превод је у јампском десетерцу, каткад са хиперкаталектичким стихом. Овом метру почасно место у енглеској књижевности дао је Шекспир искористивши све изражајне могућности енглеског језика, а после њега он продира и у немачку

књижевност замењујући александринац. Лаза Костић је са својим покушајем потпуно успео и поред неправедне критике да су његови стихови тешки, крути а јампски распоред акцената противан нашем језику.

Коломан Рац први почиње да преводи хеленске трагичаре у јамбима, прво Есхила и Софокла, а затим и Еурипида. Несумњиво да је прављење јамба у нашем језику донекле ограничено и самом језичком структуром. Док је у руском језику, где акценат обично пада на последњи слог, најприроднији јампски метар, тако је у нашем језику трохејски. Трохејски стих, иако има довољно снаге и израза, ипак није згодан за драмску поезију, јер у њу уноси лирско расположење. Напротив јамб је много живљи, енергичнији и зато прикладнији за приказивање драмских сукоба. Хорације с правом каже за њега:

Archilochum proprio rabies armavit iambo;
Hunc socci cepere pedem grandesque cothurni,
Alternis aptum sermonibus et popularis
Vincendum strepitus et natum rebus agendis;

(Horat., *Ars poet.* 79—82)

Коломан Рац у својим преводима прави јампске стихове на неколико начина. Најобичније је да на почетку стиха стави једносложну ненаглашену реч, на пр.

а сама себи ћеш да мртва копаш гроб

(Фен., ст. 1967)

Може прва реч да буде и двосложна само у том случају ако је почетни слог с кратко узлазним акцентом а следећа има природну дужину. Коломан Рац није успео да увек у целом стиху одржи јампски распоред акцената него је уносио и трохејске и дактилске метре. Свршетак јампских стихова задавао му је много више тешкоћа. Што нарочито пада у очи код јампских стихова то је онај јак, интензиван тон на крају стиха, што није одлика трохејских и дактилских стихова. Изузимајући једносложне речи, све су друге, ако су двосложне, трохеји или спондеји; а ако су тросложне, најобичније дактили, а може и creticus ако је средњи слог наглашен или bacchius ако је средњи слог наглашен с природном дужином на крајњем слогу. Он обично користи природне дужине у неким речима као *vāpāj*, *ūzdīsāj* или партиципе типа *ōkovān*, *ūstreptān* и слично. Он је употребом речи овога типа успео да постигне у извесном степену онај интензиван тон на крају јампских стихова. Цезура у његовим јамбима увек је после петог слога. То је дошло отуда што је јамб дошао код нас са стране, под страним утицајима као нека врста вештачке творевине. Ова цезура у многоме је ограничила чистоту јампских стихова.

Коломан Рац, у тежњи да додаје јампске стихове, често се огрешио о најосновнија правила наше језичке версификације, зато се у његову преводу јампски распоред акцената не поклапа увек са природним акцентом речи. Његову преводу недостаје и ритам који поезији даје музикалност. Рац није био песник и недостајало му је право песничко задахнуће да преводу да све потребне песничке елементе. У хеленској драми нагласак у стиху не поклапа се са природним нагласком речи, и то ствара један контраст пријатан за ухо. У нашој народној поезији ритам стихова поклапа се с природним нагласком речи. Музикалност речи била је врло важан чинилац јер се песма певала. И Хомерови хексаметри некад су се певали; Одисеј слуша на двору Алкинојеву песму о Тројанском рату коју певач пева уз формингу. У драмским преводима претерана музичка симетричност сме-

тала би основном жељеном тону, поготово што рима, како каже Хајнц Вернер у својој студији *О изворима лирике*, у својим прапочецима нема неког логичког смисла. Она има чисто музичке и магичке изворе. Понављајући неку реч или вокал она има за циљ да постигне музичко ритмички а тиме и чаробњачки смисао. Шекспир је избегавао римовање десетерца. Прави драматичари не воле много музикалних и лирских елемената. Они хоће да говоре а не да певају. И неки лиричари борили су се против риме када су хтели да својим стиховима даду више мушкости и мисаоне снаге и прибегавали слободним римама. И наш народни десетерац врло је близак лирици. Кад у стиху нема музикалних елемената, стих се као метричка јединица кристалише само по ритмичким акцентима. Рац није успео да у свом преводу задовољи ову потребу поезије. Он је у првом реду гледао на стих, на број слогова, на распоред јампских акцената, тј. на спољашњу форму превода. То је једини недостатак његова превода, јер без јасног израза заснованог на тачној метричкој основи нема правог уметничког превода. Отуда његови стихови нису увек течни, често натегнути а каткада и нејасни. Као пример наводим ове стихове:

δουλείας τὰς οὐ κλατᾶς
τὰς οὐ φερτᾶς ὄφροι μοι (Hek. 157—158)

које он преводи:

Са несретног овог ропског јарма,
Са претешког трха, — ајме мени!

Реч „трх“ Вук не спомиње, Ивековић—Броз у свом речнику доводе у везу са „трухнути“. Тежња да се преводу да архаична боја оправдана је, али се треба чувати претеривања. Рац каткада преводи буквално, а тиме цео стих губи од своје јасноће а донекле је и нетачан. На пр.:

πολλῆς δ' ἔριδος συνέπεισιν κλύδων,
δόξα δ' ἔχουσι διχ' ἀν' Ἑλλήνων
στρατὸν αἰχμητήν (Hek. 115—117)

он преводи:

И свађе се грозне сразише вали, —
У хеленској војсци мед копљима силним,
Сва воља се цепа:

Код Раца има и лепих стихова с израженим музичко-ритмичким акцентима и чистим јампским метром:

Не убих ја већ мати твоја Хелена (*Andr.* ст. 248).

Треба поменути и његову невероватну педантност у превођењу хорских партија. Он је избором песничких речи и њиховим распоредом успевао да метар хорских партија сачува и у преводу. То свакако заслужује велику похвалу без обзира што ти преводи хорских партија нису увек песнички успели.

Поред Коломана Раца код нас највреднији преводилац хеленских трагедија је Милош Ђурић. Његов превод *Медее* појављује се после одличних превода Ескилових *Персијанаца*, *Окованог Прометеја* и *Агамемнона* и Софоклова *Цара Едија* и *Аншигоне*. *Медее* је његов најлепши превод и свакако најлепши превод хеленске трагедије уопште код нас. *Медее*у преводи у метру оригинала изузев хорских партија које обично преводи у трохејским метрима. Милош Ђурић у целом преводу задржава јампски триметар с извесним отступањем и заме-

ном јампских стихова, трохејским или спондејским, када је стиху потребно дати више озбиљности и достојанства а избећи натегнуте и нејасне стихове да би задовољио потребу јампског триметра. Зато су његови стихови углађени, кристално јасни, у погледу технике претстављају уметничко савршенство у преводјењу хеленске трагедије. На пр.:

О сестре, сад ми још преоста што пре
да децу смакнем па да идем одавде

(*Медеја* 1236—1237)

Он не гледа само на спољашњу форму превода, на стих и ритам. Он је тачно увидео да спољашња форма превода и њена лепота не могу доћи до свог потпуног изражаја без лепоте језика и јасноће израза. Мало је преводилаца који су успели да снагом језичког израза даду преводу ону сугестивну моћ оригинала. Зато он каткада Еурипидову збијену и у буквалном преводу неразумљиву фразу преводи слободније:

ἦν δ' ἐξελάοντι ζυμφορά μ' ἀμηχάνως
αὐτῇ ζήφος λαβόσα, κεί μέλλω θανεῖν (*Med.* 392—393)

Ал' ако другог за ме нема изласка

Тад мач потегнућу, — ма мрети морала.

Он је у овом стиху успео да смисао оригинала изрази у савршеној музичко-ритмичкој композицији стиха. Слично је место и у стиху:

καὶ γὰρ ἰδικημένοι
σὺν ῥόμβοδα, κρείσσόνων νικήμενοι (*Med.* 314)

... Та ћутаћу

И кињена, шут с рогатим не бори се.

Он бира погодне речи којима ће емоционалну снагу оригинала оживети и у преводу, поготову што трагедија тражи снажан израз, свечан ритам, стил кристално јасан: „Трагедија не може бити на штуром, на бледом, на водњикавом, безизразном језику“ (Винавер, Приказ *Медеје*, *Република*, број 336, 1953). Језик Милоша Ђурића је књижеван и модеран, обогаћен прихватањем zgodних архаизама и лепих провинцијализама. Тако су речи: војно, пунац, купало; више примера има у његовим ранијим преводима Есхилових и Софоклових трагедија. Он се ослања на обрасце и ритмове наше народне поезије. У великом броју књига уметничке поезије која има много префињених израза и савршене форме, наћи ће се мало искрености и снаге коју има наша народна песма. Милош Ђурић се наслања на нашу народну песму, узима њен речник, нену изразитост, њене обрасце, а у хорским песмама и њене размере и њену синтаксу. Колико је он у своје преводе уносио мотиве нашег народног стваралаштва најбоље ће показати ови стихови:

λέγεις ἀκόβσαι παλθὰκ' ἀλλ' εἶσω φρενῶν (*Med.* 316)

које он преводи:

На устима ти мед, а у срцу ти јед.

(Уп. Вук Караџић, *Српске народне пословице*, стр. 228). У његову преводу има више таквих примера.

Он усваја начело Лазе Костића те врши „укрштај“, како каже Винавер, између нашег и хеленског израза. Он показује извесну опрезност према неологизмима и ту могућност није у потпуној мери иско-

ристио свакако с разлога да не би уношењем модерних кованица реметио архаичну боју превода.

Превод *Медее* Милана Будисављевића рађен је, како каже сам преводилац по издању F. G. Schöpe-a. Дијалашке партије преводи у јампском десетерцу, стиху који је врло омиљен у драмској књижевности. Употребљавао га је Милтон у свом *Изгубљеном рају*, Шекспир редовно у својим драмама, Шилер и Гете у својим драмама, као и многи други. Овај стих је врло омиљен због своје живости и енергичности за приказивање драмских сукоба. Поред јамба има и трохеја и спондеја, али на јампској основи. На то нас упућује цезура која је увек после петог слога, док је у трохејским осмерцима и десетерцима после четвртог а у трохејским дванаестерцима после шестог слога. Ову метричку мешавину на јампској основи имамо и у нашој уметничкој поезији код песника који су писали у јампским метрима у тежњи да избегну круте и усиљене стихове. Његов превод има врло много лирских елемената, вероватно под утицајем народног десетерца који има јако изражене ритмичко-музичке елементе. У преводу има доста римованих стихова. На пр.:

а немој на ме, Госпо, са златног лука свог
одапет страшну стрелу цезнућа љубавног.

Таквих стихова у његову преводу има доста, али се не поклапају увек и акценти речи. У нашој преводилачкој књижевности у том погледу успео је једино Драгиша Станојевић, преводилац великог Ариостова дела *Бесни Орландо*:

Пјевам, госпо, љубав, уљудност јунака,
Свијетло оружје, предузећа смјела
Из доба кад војске мавретанске јаке
По Францији починише грозна дјела.

У њему се поклапају сликови са акцентима: јунаке — јаке, смјела — дјела. Преводилац је ово могао постићи што је *Бесно Орландо* препевао а не превео.

Будисављевић је поред метричке форме много пазео и на тачност превода. Често изоставља поједине речи из метричких разлога да не би у стиху имао више од десет слогова. Тако стихове:

ἐπεὶ πρὸς ἀνδρὸς ἤισθες ἠδικημένην,
οὐτ' ὄρν' ἐπαίρους' οὐτ' ἀπαλλάσσουσα γῆς
πρόσωπον ὡς δὲ πέτρος ἢ θαλάσσιος (*Med.* 26—29)

он преводи:

Неверност откад виде војна свог
Нит очи диже са црне земљице
Ко стена хладна или морски вал.

Ови стихови који су код Еурипида јасни иако збијени, он упрошћује изостављањем ἀπαλλάσσουσα и πρόσωπον. У тежњи да мисли и идеје песникове оживи он поједине стихове преводи прилично слободно:

Ζεῦ, μὴ λάθοι σε τῶνδ' ὄς αἰτιος κακῶν (*Med.* 332)

Наплати, боже, оном ко је крив.

Или стих:

συγγνωστὸν ἦν σοι τοῦδ' ἔρασθῆναι λέχους.

Он преводи:

Па на част та ти љубав к ложници.

Каткад преводи слободније да би могао стихове да римује:

Зашто људском телу не удари жиг
да по њем се зна ко је пакленик?

У стиху 867 ἀν' ἀμάρτους преводи изразом одрећи место преварти, а у стиху 1165 πάλλευκος преводи изразом снежан место бео. У неким стиховима даје речима архаичан облик и скраћује их да би добио стих. На пр.:

А там' за божји леђи да си где (*Med.* 539).

Хорске песме преводи у трохејским метрима нарочито у десетерцу или наизменичним смењивањем трохејских тетраподија и диподија:

Почуј, боже, земљо, зрако,
тешки вапај, што га вије
јадна жена.
А смрт нашто желе тако
И сама ће доћи још прије
Несмислена!

Његов превод хорских партија, као готово и цео превод, изразито је лиричан.

Никола Т. Ђурић први пут се појављује са својим преводом *Хекабе* 1939 год. У Зборнику Есхил—Софокле—Еурипид, *Одабране шрагедије*, Београд 1948 поред *Хекабе*, појављује се и превод *Хелене*. Превод му је у јампском десетерцу са мешавином трохејских и дактилских стихова. Метричку мешавину није могла да избегне ни наша народна ни уметничка поезија. Тако стих:

Голубане, моја верна слуго

састоји се од једног јамба, једног амфибраха и три трохеја. Сам преводилац био је под великим утицајем наше народне поезије и њених језичких и метричких облика. У дијалогским партијама претежно су јампски десетерци с избегавањем рима, и зато је његов превод мање лиричан од превода Милана Будисављевића. Он се не држи увек текста оригинала него, задржавајући главну мисао, преводи слободније. Тако стихове:

ἄγετ' ὦ παῖδες, τὴν γραῦν πρὸ δόμων,
ἄγετ' ὀρθοῦσαι τὴν ὀμόδουλον,
Τρωιάδες, ὑμῖν, πρόσθε δ' ἄνασσαν
λάβετε, φέρετε, πέμπτε', ἀείρωτέ μου
ἡραιάς χερσὶς προσλαζόμεναι (*Нек.* 59—64)

он преводи:

Поведите ме стару, девојке,
другарицу вам у робовању
а мало прије тројску краљицу.
Поведите ме и придржите
Овако стару младим рукама.

Слично је и место:

ὦ τὰς τεθρ' ἔκπυζ Οἰνομάωι Πίσαν κάτα
 Πέλοψ ἀμίλλαζ ἔξαμιλληθεῖς ποτε,
 εἶθ' ἄφελος τόθ', ἠνίκ' ἔρανον εἰς θεοῦζ
 πρισθεῖζ ἐποίηζ, ἐν θεοῖζ λλεῖν βίον (*Hel.* 386—390)

које он преводи:

О Пелопе, што Еномаја ти
 У Писи надби трком јуначком,
 а неста тебе чим си бозима
 на гозби, скухан, био понуђен.

Језик му је ијекавски са употребом архаизама и провинцијализама, на пр. сазнадни (*Hel.* 137). У преводу има пуно епитета и де-минутива као хипекористикона, као у нашој народној песми, чиме је преводу давао врло леп песнички ефекат. У транскрипцији хеленских имена полази од генетива као Парид, Ајант, али задржава Зевс.

Преводиоци Еурипида учинили су много за познавање хеленског човека, његових политичко-философских и морално-религиозних схватања и тиме нам пружили могућност да уживамо у великим плодовима хеленског стваралачког духа.

Београд.

Д. Драгојловић.